

Põltsamaa talupoegade kaebused ja Liivimaa esimene reglement talupoegade kaitseks 1684. aastast

Marten Seppel*

Eesti ajalookirjutuses on rootsiaegne Liivimaa talurahva olukord, iseäranis Karl XI talurahvakaitse poliitika, olnud üks enim tähelepanu pälvinud teemadering juba alates 18. sajandist. Hendrik Sepp kirjutas 1929. aastal ilmunud mitmeosalises artiklis „Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal“, et reduktsioonile järgnenud ajastut ei saavat pidada täiesti ühehõlmeliseks. Kuninga suund parandada Liivimaa talupoegkonna seisundit pärisorjuse kaotamise teel oli osutunud juhuslikuks ja lühiajaliseks veel 1680. aastatel. Ent 1690. aastatel oli talurahva majandusliku seisundi tõstmise programm olnud juba järjekindel ning kestnud Karl XI surmani (1697). Nõnda jõutud talurahvakaitse teostamiseni Liivimaal alles 1687. aasta maarevisjoni instruksiooniga ning iseäranis 1691. aasta ökonoomiaasehaldurite instruksiooni ja 1696. aasta ökonoomiareglemendiga.¹ Seevastu Juhan Vasar leidis oma paar aastat hiljem, samuti Ajaloolises Ajakirjas avaldatud artiklisarjas Karl XI talupoegade kaitse põhialuste väljakujunemisest, et just 1680-ndate esimesed aastad olid otsustavad talupoegade olukorra edasisele reguleerimisele. Selle aastakümne alguses toimunud redutseeritud mõisate talupoegade halastamatu rõhumine vastsete rentnike poolt viinud aruteludeni kroonumõisate rendisüsteemi üle ning juba ka Liivimaa kroonutalupoegade kaitse põhimõtete väljatöötamiseni aastatel 1682–1684, mis viimaks realiseerusid aastail 1687–1690 maarevisjoni läbiviimisega.²

Käesoleva artikli järeldused ühtivad ajalises mõttes Juhan Vasara tõdemusega, et 1681. aastal Liivimaal alguse saanud reduktsioonile järgnes kiiresti ka kroonutalupoegade olukorra reguleerimine, milleni ei jõutud sugugi alles 1690. aastatel. See aga ei tähenda, et langema peaks teise äärmusse ja põhjendatud oleks rääkida pärisorjuse kaotamisest Liivimaa kroonumõisates juba 1681. aasta järel.³ Küll aga mängisid väga olulist rolli Liivimaa talupoegade ulatuslikud kaebeaktsioonid, mis said alguse kohe 1681. aastast. Seega ei saa pidada täielikult põhjendatuks Rootsi ajalookirjanduses levinud väidet, et üheks oluliseks erinevuseks Rootsi emamaa ja tema Läänemere provintside vahel oli asjaolu, et provintsid puudus otsene läbikäimine keskvoimu ja talurahva vahel, mis Rootsi emamaale oli nii iseloomulik.⁴ Selline üldistus ignoreerib Rootsi riigi- ja kohtuvõimude nii paljusid otsekontakte Eesti- ja Liivimaa talurahvaga, mis viisid lõpuks ka mõisa ja talurahva vaheliste suhete reguleerimiseni 1680.–1690. aastatel.

Allikad ei jäta kahtlust, et kuninga talupoegadeks saanud Liivimaa talupojad hakkasid

* Marten Seppel (1979), PhD, Tartu Ülikool, Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, ajaloo ja arheoloogia instituut, varauusaja kaasprofessor, marten.seppel@ut.ee

¹ H. Sepp. Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal. – Ajalooline Ajakiri 1929, nr. 2–4, lk. 133, 135–136.

² J. Vasar. Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal a. 1681–1684. – Ajalooline Ajakiri 1931, nr. 1–3, lk. 129–143; J. Vasar. Karl XI talurahva reformid. – Eesti rahva ajalugu. Toim. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. Tartu: Loodus, 1932, lk. 991–1008.

³ Nagu argumenteeris A. Loit. Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal. – Kleio 1996, nr. 1, lk. 3–18.

⁴ T. Eng. Schwedens Ostseeprovinzen in der schwedischen historischen Forschung. – Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte (Osteuropaforschung in der nordeuropäischen Historiographie). Neue Folge 9, 2000, H. 1, lk. 117.

kiiresti kaitset otsima kuningalt ja provintsiaalvõimudelt. 1682. aasta 7. juuli instruksioonis nõudis Karl XI reduktsioonikomisjoni esimehelt Robert Lichtonilt, et selliseid kuritegelikke kaasusi, kus redutseeritud ja seejärel rendile antud mõisates Liivimaal on talupojad sattunud rentnike surve alla ja mille kohta on temani jõudnud kaebused, tuleb hoolega uurida. Kuningas nõudis, et see olukord tuleb lõpetada ja seada asjad õigeks, kui rentnikud ei pea rangelt kinni rendilepingutest, vaid koormavad kuninga talupoegi (*Kongl. Maytz. bönder*) rohkem, kui neil on „alust ja luba“.⁵

1680.–1690. aastatel on Liivimaa kindralkubermanguvalitsus talupoegadele otseselt korduvalt selgitanud, et kõik nende kaebused võetakse vastu ja nendega tegeletakse, iseäranis kui on kahtlus, et kroonutalupoegade seniseid koormisi on rentnik omavoliliselt tõstnud.⁶ Kui 1694. aasta juunis kutsuti Põltsamaa lossi kroonutalupojad Kurista mõisa, et uurida Tartus ökonomiakontoris nende talvel esitatud kaebusi, siis inkvisitsioon algas sellega, et ökonomiafiskaal kutsus kõik talupojad ette ning andis neile teada käesoleva ülekuulamise põhjused. Ühtlasi kuulutas ta talupoegadele: „Kuninglik Majesteet on nii armuline, et ükski selline juhtum, kus kellelgi on midagi kaevata, ei jää järele uurimata (*skall blifwa ohörd*).“⁷ Nii nagu 1699. aastal Liivimaa kindralkuberner plahtis (mis tuli pastoritel kõigist kantslitest eesti või läti keeles ette kanda) selgitati põhjalikult talupoegadele, et kui nad tunnevad mingis osas liigategemist, siis julgalt karistatava vastupanu asemel peavad nad oma mure üles andma ametivõimudele, asehalduritele, kohtutele, härrale või teistele, kes on nende üle seatud, kes siis asja selgitamise järel saavad pakkuda neile õigust ja abimeetmeid nii palju kui võimalik.⁸

Kasvat talupoegade kaebeasjadega tegelemine tähendas, et ametivõimud said üha parema ülevaate kroonumõisates valitsevatest probleemidest. Mida rohkem ühesuguseid kaebusi laekus, seda süsteemsemalt ja strukturesemalt kitsaskohti teadvustati ja nendele tähelepanu pöörati. Kui talupojad poleks kaevanud, siis poleks olnud ka probleemi ja talupoegade olukord oleks jäänud veel rohkem tagaplaanile. Seega oli kaebekirjadel kindlasti oluline mõju, isegi kui individuaalselt probleemid talupoegade jaoks sageli ei lahenenud.

Üks esimesi ilmekaid näiteid, kui Liivimaa talupoegade aktiivne kaebamaskäimine andis ka konkreetseid tulemusi, oli kahtlemata Põltsamaa kaasus. Põltsamaa talupoegade kaebused Rootsi kuningale 1684. aastal pälvivad juba 1920.–1930. aastatel Juhan Vasara ja Otto Liivi laialdast tähelepanu.⁹ Vasar osutas ka Põltsamaa erilisele komisjonile, mis 1684. aastal asutati talupoegade kaebuste selgitamiseks, kuid lõpetab kahetsusega, et „teadete puudusel ei saa täie kindlusega väita, missugused tagajärjed olid komisjoni töö üksikasjades“.¹⁰ Nõnda on jäänud senises historiograafias tähelepanuta Põltsamaa 1684. aasta komisjoni koostatud üksikasjalik korraldus, mille algdokumendi leidsin Tartu maakohtu eraldiseisvast juurdlustoimikust, mis puudutas talupoegade kaebusi Põltsamaa ülemvalitseja Nicolaus von Brandti vastu kümme aastat hiljem.¹¹ Sellele reglemendile juhtisin tähelepanu juba oma 2019. aastal

⁵ SRA, Riksregistraturet (Karl XI instruksioon Robert Lichtonile, p. 13, 07.07.1682).

⁶ Nt. LVVA 7400-1-57, l. 27 (E. Soop assessor Herman Trauttvetterile, 25.07.1689). Vt. lähemalt: M. Seppel. Talupoegade kaebekirjad ja kaebeõigus 17. sajandi Liivimaal. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil, II. Koost. E. Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 12 (19).) Tartu, 2006, lk. 396–424; M. Seppel. Liivi- ja Eestimaa talupoegade kaebereisid Stockholmi 1681–1700. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III. Koost. E. Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 17 (24).) Tartu, 2009, lk. 361–400.

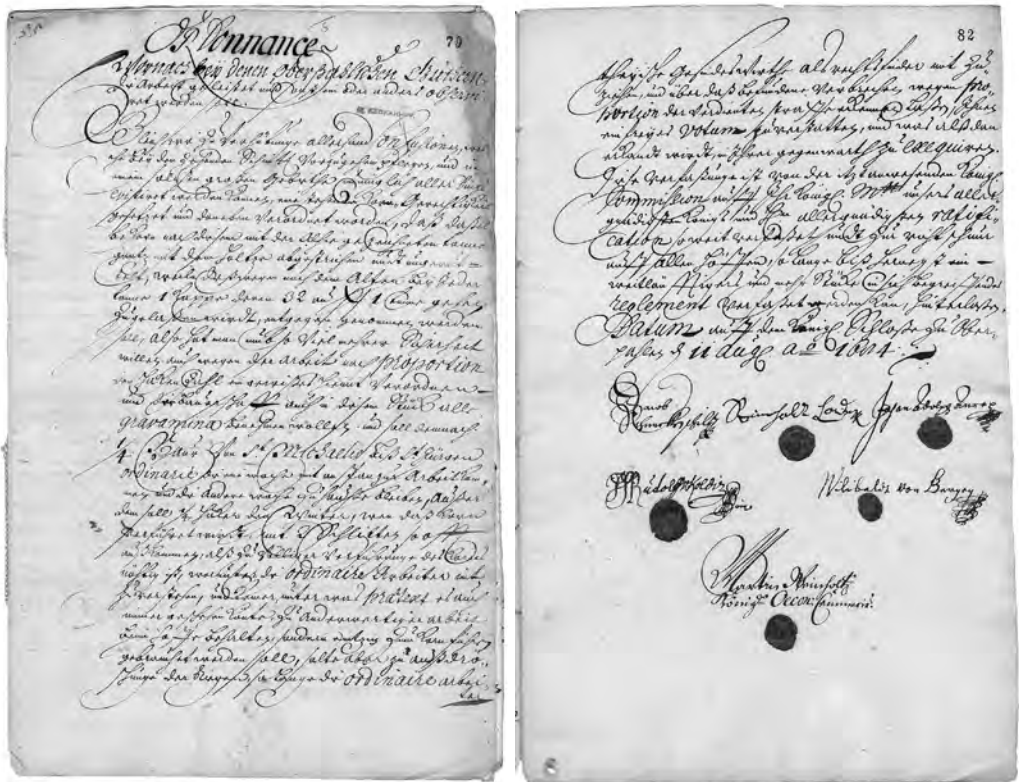
⁷ RA, EAA.914.1.620, l. 44 (Inkvisitsiooniprotokoll Põltsamaa talupoegade kaebuste osas leitnant ja ülemvalitseja Brandti vastu, 13.06.1694).

⁸ Lieffländische Landes-Ordnungen nebst dazu gehörigen Placaten und Stadgen. Riga, 1707, lk. 719–722.

⁹ J. Vasar. Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal a. 1681–1684, lk. 76–78; O. Liiv. Eestimaa talunikud palve- ja kaebekiri kuningas Karl XI-le 1684. a. – Ajalooline Ajakiri 1929, nr. 3, lk. 156–165.

¹⁰ J. Vasar. Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal a. 1681–1684, lk. 77–78.

¹¹ RA, EAA.914.1.620 (Protocollum et acta In Sachen Königl. Oeconomie Fiscalen, Hrn Niclas Johan Rieve- nern c[ontra] Hrn Hauptmann, Niclas von Brand, 1695–1696).

Põltsamaa ordonnants talupoegade kaitseks. 11.08.1684. RA, EAA.914.1.620

Tunas ilmunud artiklis mõisakohtute puudumisest Eesti- ja Liivimaal.¹² Käesolevas artiklis tulene selle tähelepanuväärse Põltsamaa reglemendi juurde lähemalt, selgitades selle dokumendi tausta, sisu ja konflikti olemust Põltsamaa talupoegade ja ülemvalitseja Brandti vahel 1690. aastatel, mille tulemusena see dokument kohtumaterjalide vahel üldse säiliski. Kokku seitse fooliolehekülge hõlmav Põltsamaa 1684. aasta ordonnants oli esimene ulatuslikum talurahvakaitse reglement Liivimaal, mis kajastas juba hästi 1680. aastatel Rootsi administratsiooni algatatud talurahvakaitsepoliitika põhiprintsiipe.

Põltsamaa komisjon

Põltsamaa mõisavaldus, mille keskpunktiks oli Põltsamaa lossimõis, oli Liivimaa üks suuremaid mõisakomplekse. Põltsamaa lossi koos kõrvalmõisatega (Kabala, Lustivere, Imavere ja Laimetsa) läänistas Gustav Adolf 1623. aastal Hermann Wrangelile, kellelt päris selle tema poeg Wolmar Wrangel 1674. aastal. Viimane suri aga peagi meespärijata, mistõttu kinnitati Põltsamaa lossi kasutamiseõigus 1677. aastal eluks ajaks tema lesele Christina de Wasaborgile (1644–1709).¹³ Endine Põltsamaa staarostkond, mis hõlmas Põltsamaa Pajusit, Adavere, Lustivere, Võisiku, Kõo, Kabala, Nõmme ja teisi mõisaid¹⁴ redutseeriti Wolmar Wrangeli

¹² M. Seppel. Mõisakohtud rootsiaegsel Eesti- ja Liivimaal. – Tuna 2019, nr. 3, lk. 7–21.

¹³ L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands, Th. I, Der ehstn. Dist., 1877, lk. 379. Vt. ka H. Piirimäe. Põltsamaa varasemast ajaloost. Dateerimata käsikiri (Tartu Ülikooli raamatukogu, f. 208, s. 274).

¹⁴ Põltsamaa lossi alla kuuluvate mõisate (nn. *Oberpahlens Gebiet*) kohta vt. RA, EAA.308.6.299 (Oberpahlen Descriptions Book pro Ao 1688); RA, EAA.1348.2.1 (Das Schloß Oberpahlen mit denen darunter gehörigen Güthern, 29.05.1688).

leselt krahvinna Christina de Wasaborgilt veebruaris 1681 Liivimaa esimeste mõisate seas, mis Liivimaal kroonu kätte tagasi langesid.¹⁵ 1682. aasta veebruaris anti see rendile ooberst Johan Andreas von der Pahlenile, millele eelnes aga skandaalne katse tagada altkäemaksu vahendusel rendiõigused siiski senisele omanikule krahvinna Wasaborgile.¹⁶

Põltsamaa talupojad (allikates kasutatud sageli laia mõistet „Oberpahlische Bauern“, mille all ei peetud silmas kitsalt Põltsamaa mõisa talupoegi, vaid kogu Põltsamaa piirkonna talupoegi) olid silmatorkavalt aktiivsed kaebajad läbi 1680.–1690. aastate.¹⁷ Näib, et Põltsamaa talupoegadel tekkis uute rentnikega konflikt kohe mõisate redutseerimise järel. 1682. aastal sõitis Põltsamaa talupoeg kubjas Jurgen Kessel Riiga kuningliku reduktsioonikomisjoni ette, et esitada kaebus Põltsamaa uue kroonurentniku vastu, sest talle oli osaks saanud vägivald ja karm kohtlemine. Komisjon saatis selle peale kuninga nimel Põltsamaa rentniku ameti-estele korralduse, et see kubjas on „käesolevaga kuningliku kaitse alla“ võetud ja temale ei tohi selle eest, et ta komisjoni ette kaebama tuli, midagi halba juhtuda.¹⁸ Võib arvata, et see seik võis edaspidiseks Põltsamaa talupoegadele innustust anda. Eriti suure mõjuga oli Põltsamaa talupoegade kaebereis Rootsi 1684. aasta mais, mil nad kaebasid oma rentnike (sh. ooberst Pahleni) üle. See pälvis kuningas Karl XI jõulise tähelepanu – iga Rootsis käinud talupoeg sai kaasa kuninga allkirjaga kaitsekirja ja sellele järgnes väga hoogne kirjavahetus kuninga, kindralkuberner Christer Horni ja asehaldur Jacob Sneckensköldi vahel talupoegade kaebuste lahendamise ja rentnike üleastumiste teemal.¹⁹

Põltsamaa talupoegade kaebuste uurimiseks ja lahendamiseks moodustati 1684. aasta suvel komisjon.²⁰ 1684. aasta septembris soovitas Karl XI otseselt, et talupoegade kaebusi uuriv komisjon võiks teha selles asjas lõplikud otsused kohtuinstantside poole pöördumata.²¹ Komisjoni (*den ÖfwerPahlske Commissionen*) kuulusid asehaldur Jacob Sneckensköld, ökonoomiakameriir Martin Weinholtz, fiskaalkomissar Johan Frantz Rudolf v. Kolditz ning ümbruskonna mõisnikud Reinhold Lohde, Johan Adolph Anrep, Wilibaldt von Bargaen.²² Ilmselgelt dikteerisid kogu komisjoni tööd ja juba 11. augustil 1684. aastal valminud reglemendi teksti ökonoomiaametnikud Sneckensköld ja Kolditz. Liivimaa asehalduri Jacob Sneckensköldi oli kuningas ametisse määranud 1681. aasta jaanuaris ja tema peamiseks ülesandeks oli tegeleda reduktsiooniga kroonu kätte langevate mõisate ja sissetulekute hea administreerimise ehk ökonoomiaga.²³ Samal 1681. aastal oli kuninga huvide kaitsmiseks

¹⁵ J. Vasar. Die grosse livländische Güterreduktion. Die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678–1684. Tartu, 1931, lk. 138.

¹⁶ SRA, Riksregistraturet (Karl XI Robert Lichtonile, 14.02.1682); SRA, Livonica II, vol. 706 (Handlingar angodset Oberpahlens förarrendering, 1682). See korruptsiooninäide seoses Põltsamaa redutseeritud valduse rentimisega on leidnud tee ka laiemalt Rootsi ajalookirjandusse, nt. A. Åberg. Karl XI. Stockholm, 1958, lk. 113. Vt. selle kohta lähemalt: J. Vasar. Die grosse livländische Güterreduktion, lk. 218; J. Vasar. Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal a. 1681–1684, lk. 68–69, 129–130.

¹⁷ Vt. M. Seppel. Talupoegade kaebekirjad, lk. 401–402; M. Seppel. Liivi- ja Eestimaa talupoegade kaebereisid, lk. 369–370.

¹⁸ RA, EAA 567-3-106, l. 19–19p, 21 (Põltsamaa kupja Jurgen Kesseli kaebekiri ja reduktsioonikomisjoni teadaanne, 22.03.1682).

¹⁹ J. Vasar. Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal a. 1681–1684, lk. 76–78; LVVA 7349-1-139, l. 90–91 (Karl XI Liivimaa kindralkubernerile, 23.05.1684); SRA Livonica II, vol. 124 (J. Sneckensköldi kirjad kuningale, 23.06., 16.10., 27.11.1684).

²⁰ Kuninga vastav korraldus 23. maist 1684 jõudis Riiga alles 16. juunil: LVVA 7349-1-139, l. 90–91 (Karl XI Liivimaa kindralkubernerile, 23.05.1684).

²¹ J. Vasar. Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal a. 1681–1684, lk. 77–78; vt. ka LVVA 7400-1-15[B], l. 171–172 (Liivimaa kindralkuberner J. J. Hastferi resolutsioon 27.09.1687, mustand).

²² SRA Livonica II, vol. 124 (J. Sneckensköld kuningale, 16.10.1684).

²³ „[– –] öfwer Oeconomien af våre uthi Lyfland i förmåge af nyligste Rykzdagen beslutet hemfallande och wederkående godz och inkomster“: SRA, Riksregistraturet (Fullmacht för Sneckenschöld at wara Ståthållare öfwer Oeconomien af dhe genom Reductionen i Lifland hemfallande godzen, 03.01.1681); J. Vasar. Die grosse livländische Güterreduktion, lk. 137.

Liivimaal nimetatud ametisse ka fiskaalkomissar (*commissarius fisci*), kelleks oli kuni 1690. aastani Johan Frantz Rudolf von Kolditz. Ametijuhise järgi, mille kuningas oli talle 1685. aastal andnud, pidi fiskaalkomissar lisaks kuninga fiskaalsete õiguste kaitsmisele tegelema vajaduse korral ka ökonoomia-alaste (*oeconomie wäsendet*) probleemidega kroonumõisate suunal. Seejuures anti fiskaalkomissari kompetentsi kõrvuti asehalduriga tegeleda talupoegade kaebuste ja muude temani jõudvate murekohtade lahendamiseks. Kui fiskaalkomissar maal ringi reisis, pidi ta ühtlasi jälgima, et kroonumõisad oleksid kõik korralikult ja rendilepingute järgi peetud. Samuti pidi fiskaalkomissar menetlema kroonumõisate piirivaidlusi, et tagada kuninga valduste õiguste kaitse.²⁴ Pärast Kolditzi surma 1690. aastal fiskaalkomissari ametikoht Liivimaal aga kaotati.²⁵

Põltsamaa ordonnants

Põltsamaa komisjoni 1684. aastal valminud reglement tituleeriti „ordonnantsiks“, see tähendab käsu ehk korraldusena.²⁶ Kuninglik komisjon võttis oma peamiseks eesmärgiks kehtestada talupoegade kohustustele selged raamid: ebamäärane kümnis korralise andamina kaotati ning esimest korda reguleeriti abitegu. Selleks ei koostatud aga mitte täpsemat vakuraamatut, milles oleks iga talupere kohustused individuaalselt lahti kirjutatud vastavalt talude kandevõimele, vaid sõnastati Põltsamaa mõisate jaoks üldised printsiibid, millest tuli juhendada talupoegade kohustuste määramisel ja määratlemisel. Samuti reguleeris see 1684. aasta korraldus vilja mahumäärasid (1 tünder = 32 kapp²⁷) ning talupoegade distsiplineerimise ja kodukari üldlähtekehti.

Asehaldur Sneckensköld pidas Põltsamaa talupoegade keskseimaks kaebuseks sagedast ebamõõdukast kümniseandamist, mille üle tundvat talupojad suurt ebaõiglust.²⁸ 1680. aastatel tõusis kümnise kaotamise küsimus ja üldisem maksude fikseerimine juba selgeks ökonomiapoliitika jooneks.²⁹ 1689. aasta Liivimaa revisjonikomisjon jõudis järelduseni, et kümnis põhjustab talupoegadele üksnes ebaõiglust ja laostumist, mistõttu ei tohi seda kroonumõisates kasutusele jätta. Selle vastuargumendina küll mööndi, et mõningatel juhtudel võib rentnik täpsemalt arvestada talupoegade iga-aastast olukorda, mida hinnuse kogumine ei võimalda. Kümnise kogumist lubati esialgu jätkata üksnes talumaade reguleerimiseni.³⁰ Ka tollane teoreetiline kameralistlik kirjandus üldiselt nõudis, et talupoegade ebamäärane kümnisemaks

²⁴ SRA, Riksregistraturet (Karl XI instruksioon Liivimaa commissarius fisci Johan Frantz Rudolf von Kolditzile, 09.07.1685, § 10–11).

²⁵ B. Kibal. „Bookhällare, Camererare, Casseur“ ja teised kroonuametnikud Liivimaal 17. sajandi lõpul. – Kultuuriloolised ekskursid. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 6 (13).) Tartu, 2000, lk. 30–32.

²⁶ RA, EAA.914.1.620, l. 79–82 (Ordonnance wornach bey denen Oberpahlschen Güthern die Arbeit geleistet und sonst ein oder anders observirt werden soll, 11.08.1684). Lisaks „Ordonnance’ile“ on seda reglementi samas dokumendis nimetatud ka „Verordnungiks“ ja „Verfaßungiks“.

²⁷ Talupoegade viljaandameid tuli Põltsamaa mõisates arvestada tündrites, mis on puupulgaga triiki tõmmatud ning iga tündri kohta võis võtta 1 kapatäie matti ehk u. 3% (1/32) vilja lisaks: RA, EAA.914.1.620, l. 79. Need viljamõõdu alused muudeti Põltsamaal aga juba vähem kui kümme aastat hiljem, kui 1688. aasta üldise maarevisjoni märgukiri (nn. revisjonimemoriaal) nägi ette Riia vakale üleminekut, mis viidi ellu kogu Liivimaal kroonumõisate jaoks koostatud nn. uute vakuraamatutega, milles senine Liivimaa kirju mõõtude süsteem taandati Riia mõõdustikule. Nõnda viidi ka Põltsamaal sisse Riia vakk (1 vakk = 24 kapp) viljaandamite arvestamise alusena, kusjuures nüüd tuli talupoegadel lisada üks kaokapp iga triikis vaka kohta, mis tegi u. 4% juurdemaksu: RA, EAA.1348.2.1, l. 50p (Bey vorhergehendem Wackenbuch ist weiter zu mercken und in Acht zu nehmen, 01.08.1693); Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet von G. Joh. Buddenbrock. 2. Bd., 1. Abt. Riga, 1821, lk. 1260 (§ 30).

²⁸ SRA, Livonica II, vol. 124 (J. Sneckensköld kuningale, 23.06.1684).

²⁹ Vt. ka J. Vázar. Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal a. 1681–1684, lk. 131.

³⁰ LVVA 7400-1-40, l. 43–44 (Liivimaa revisjonikomisjoni protokoll, 5.04.1689).

kaotataks ning see asendataks selgelt kalkuleeritava hinnuse või raharendiga.³¹ Nii Liivimaal kui ka Ingerimaal püüti kroonumõisates rakendada seega kameraal-ökonomilist veendumust, et kindel, fikseeritud koormis on talupoegade huvides (isegi kui talupojad jäikade koormiste üle kaebasid), mistõttu tuli kümnis kaotada.³²

Nõnda leidis Põltsamaa komisjon, et kümnise kogumine põhjustab üksnes suurt segadust ning nii suures vallas (*Gebiethe*) on pealegi võimatu kümnise määra igal üksikul juhul täpselt hinnata. Põltsamaa komisjoni töö tulemusena ordinaarne kümnis Põltsamaal kaotatigi ja see asendati kindlalt fikseeritud hinnusega. Kümniseandamit oli edaspidi mõisal õigus nõuda üksnes talupoegade metsapõldudelt (*Buschzehenden*), kuid nendelgi puhkudel pidi iga üksiku kümnisetasu määra hindamiseks kokku tulema neljaliikmeline erapooletu komisjon, kuhu kuuluksid nii talupojad kui saksad (*4 unpartheysche redliche Leuthe von Bauren und Teutschen*). Selline komisjon pidi iga talupoja puhul eraldi hindama, kas tema korralised põllud olid andnud piisavat saaki, et üldse metsamaadelt andameid koguda. Nimelt võis metsapõldudelt andamit koguda üksnes juhul, kui head saaki olid andnud nii põlispõllud kui ka metsapõld. Kui talu põlispõllu saak oli aga kehv olnud, siis metsapõllult kümnist tasuda ei tulnud, vaid selle lississetuleku abil pidi talupoeg tasuma oma mõisaandamid ja statsiooni. Ka siis, kui metsapõllu saak ikaldus, polnud mõisal õigus kümnist nõuda.³³

Kümniseandami küsimus polnud ainus, kus Põltsamaa komisjon võttis arvesse talupoegade kaebused ja sellest lähtuvalt leevendas või fikseeris nende kohustusi. Mõisatel keelati nõuda talupoegadelt suvaliselt abitegu. Talupoegade kaebuste peale, et mõis nõuab neilt täiendava töökohustusena taludes mõisa jaoks linnaste tegemist, keelati see täielikult. Samuti tuletati mõisatele meelde, et kiriklikel pühadel, nagu jaanipäev, taevaminemispüha, suur neljapäev ja suur reede, ei tohi talupoegadelt tööd nõuda. Rentnik pidi võtma arvesse kiiretel hooajalistel põllutöödel vaesemate talupoegade olukorda ja mitte neilt nõudma mõisapõllule rakendit, kui selle ärasaatmisega talupoja enda põllutööd tegemata jääksid. Vastu tulles talupoegade kurtmistele kaotati Põltsamaal adratalude kohustus saata mõisa öövahte, milleks tuli edaspidi rakendada üksnes vabadikke või „erinevaid talupoeg-soldateid“ (*in denen Gütern unterschiedliche Baur Soldaten*). Samuti kaotati riigimaksuna talupoegadelt tollikülimitu (*Zollküllmeten*) nõudmine, sest see polnud juba kogu Liivimaal mitu aastat kohustuslik.³⁴

Vaieldamatult kõige üksikasjalikumalt reguleeris Põltsamaa ordonnants talupoegade teotöömäärasid, mida tehti kellaajalise täpsusega. Mõisa lähedal elavad teolised pidid esmaspäeva hommikul mõisa saabuma „kell 7 või 8“ ning nad tuli vastu laupäeva nii vara koju lasta, et nad veel samal päeval koju jõuaksid. Mõisast kahe või kolme miili kaugusel elavad teolised tuli aga laupäeval täpselt samal ajal lahti lasta, nagu nad esmaspäeval mõisa saabusid. Igal juhul ei tohtinud teotöölisel nõuda mõisas töötamist üle viie päeva nädalas ning kõigil pidi olema aega ennast ettevalmistada pühapäevaseks jumalateenistuseks.³⁵

Korralise mõisateo kõrval reguleeriti Põltsamaal selgemalt ka talupoegade abiteo kohustused. Ökonoomiaametkond pidas abitegu möödapääsmatult vajalikuks, sest mõisal polevat üksnes korraliste teolistega võimalik põllutöödega õigeaegselt valmis saada.³⁶ Reglemendi

³¹ J. Jenetzky. System und Entwicklung des materiellen Steuerrechts in der wissenschaftlichen Literatur des Kameralismus von 1680–1840. Berlin, 1979, lk. 68–71.

³² Ingerimaa kohta vt. K. Kepsu. Den besvärliga provinsen: Reduktion, skattearrendering och bondeoroligheter i det svenska Ingermanland under slutet av 1600-talet. Helsingfors, 2014, lk. 155, 160, 280–282.

³³ RA, EAA.914.1.620, l. 79–82 (Ordonnance wornach bey denen Oberpahlschen Güthern die Arbeit geleistet und sonst ein oder anders observiret werden soll, 11.08.1684).

³⁴ RA, EAA.914.1.620, l. 79–82.

³⁵ RA, EAA.914.1.620, l. 79p–80.

³⁶ „[– –] weiln die Hoffesfeldern und die Wirtschaftt zugewißen Zeiten mit der verordneten Arbeit unmöglich bestritten werden kan“: RA, EAA.914.1.620, l. 80. Võrdluseks: 1693. aasta Põltsamaa uue vakuraamatu liss on abiteo vajalikkust põhjendatud „viljasaagi edendamisega“ (*zur Beförderung der KornErndte*): RA, EAA.1348.2.1, l. 51p (Bey vorhergehendem Wackenbuch ist weiter zu mercken und in Acht zu nehmen, 01.08.1693).

järgi võisid Põltsamaa mõisad nõuda talupoegadelt abiteolisi ainult viie suuremahulisema hooajalise põllutöö puhuks, kuid sedagi selgelt piiritletud ajaks ning mõisa saadetud abivaimud ei tohtinud olla lapsed. Nõnda pidi veerandadrik mõisa saatma ühe abivaimu jala (s. t. ilma rakendita) kütisetegemiseks (*in Lohmes Zeit*) üheks nädalaks, sönnikuveoks üheks nädalaks ja kuueks päevaks, heinategemiseks üheks nädalaks, rukkilõikuseks kaheks nädalaks ning odralõikuseks kaheks nädalaks.³⁷ Samuti oli mõisal õigus nõuda vallas elavaid vabadikke (*Pobollen und Lofstreibern*) talguteks, et mõisapõldude vili saaks õigeaegselt lõigatud, kuid sellisel juhul pidi mõis ka neid kostitama toidu ja joogiga. Talupoegade talvine voorikohustus pidi aga toimuma lisanduva korralise teokohustuse osana – veerandadrik pidi talvel välja panema kaks saani nii paljudel kordadel, kuni mõisavili saab linna vooritatud. Samuti ei unustanud riigivõim Põltsamaa korraldusse sisse kirjutamast mõisa ja talupoegade tööjõudu andmise kohustust avalikes huvides: kiriku- ja sillaehitus pidid olema täiendavad talupoegade kohustused, mida mõis ei saanud nõuda talupoegadelt korralise teotöö raames, kuid võis vajaduse korral talupoegi selleks kodukariga sundida, et ettenähtud avalikud ehitus- ja korrashoidmistööd tegemata ei jääks.³⁸

Sneckensköldi juhitud Põltsamaa komisjon töötas ühtlasi välja ka trahvimäärad Põltsamaa mõisatele, kui rentnik sõandaks tulevikus midagi talupoegadelt rohkem nõuda, mis oleks vastuolus antud korraldusega. Sellisel juhul pidi ta iga ettenähtust enam nõutud teopäeva eest talupojale maksma hüvituseks ühe vaskaalri ning igal sellisel korral veel kaks riigitaalrit lisaks trahvina kirikukassasse.³⁹ Teadupärast fikseeriti trahvimäärad üleliigse talupoegade koormamise eest hiljem ka üleprovintsilises Eestimaa plakatis 8. juunil 1695 ning 1696. aasta ökonoomiareglements. Samuti tasub juhtida tähelepanu sellele, et Rootsi emamaal olid kehtestatud isegi veel rangemad hüvitamismäärad 1660. aasta teotöö korraldusega. Viimase järgi pidi aadlimees esimesel korral ettenähtust rohkemate teotööliste nõudmisel hüvitama kahjud kahekordselt ning igal järgmisel korral, kui ta seda edasi teeb, mitte ainult kahjud hüvitama, vaid kaotama kogu oma aastase sissetuleku või rendi.⁴⁰ Mõisapoolse peamise sunnimeetmena nägi Põltsamaa 1684. aasta reglement ette kodukari, mida rentnik aga ei tohtinud kasutada omavoliliselt. Kui talupoeg hoidus temale ettenähtud teopäevadest, abiteolise saatmisest või talgutest, siis pidi ta iga puudunud päeva eest jääma võlgu kaks teopäeva. Ja kui ta jättis tulemata ka nendele päevadele, siis võis mõis talupojale anda karistuseks neli paari vitsu ning too pidi ikkagi oma võlgu jäänud teopäevad ära tegema.⁴¹ Samas nõudis reglement, et kodukari korras taluperemehele vitsanuhtluse määramisel ei tohtinud rentnik seda määrata ega täide viia ise või omakeskis ülem- või mõisavalitsejaga, vaid ärateenitud peksukaristuse õige määra (*Proportion*) otsustamiseks tuli juurde kutsuda 4–6 õiguseleidjat (*Rechtsfinder*) ehk vana auväärset ja erapooletut taluperemeest.⁴²

Talupoegade kaebused jätkuvad

Selline üksikasjalik reglement, mille Põltsamaa komisjon 1684. aasta suvel välja töötas, ei pidurdanud aga Põltsamaa talupoegade kaebuste tungi, vastupidi. 1685. aasta suvel reisis suur grupp Põltsamaa talupoegi taas Stockholmi kuningale kaebama neile rentnike poolt osaks saanud ebaõigluse ja „ebakristliku kohtlemise“ üle. Stockholmis esitasid Põltsamaa talupojad kuningale

³⁷ RA, EAA.914.1.620, l. 80.

³⁸ RA, EAA.914.1.620, l. 80–81p.

³⁹ RA, EAA.914.1.620, l. 81.

⁴⁰ Das Schwedische Land- und Stadt-Recht mit denen dazu gehörigen Notis und Allegaten. Franckfurt, Leipzig, 1709, lk. 25 (Stadga Extraord. Tag-Arbeiter betreffend 1660).

⁴¹ RA, EAA.914.1.620, l. 81–81p.

⁴² RA, EAA.914.1.620, l. 81p–82. Vt. ka samas Põltsamaa ordonnantsis loendatud hirsnike ametiülesannete kohta: M. Seppel. Mõisakohtud rootsiaegsel Eesti- ja Liivimaal, lk. 16.

59 talupoja nimel koguni 16 kaebekirja, mille kõigi kohta on Stockholmis Karl XI allkirjaga välja antud ka resolutsioonid.⁴³ Kuningas oli üllatunud, et Põltsamaa talupojad esitavad jätkuvalt sellisel hulgal kaebusi, kuigi komisjon oli alles eelmisel aastal nendega tegeleenud. Muud ei jäänud üle, kui spetsiaalne uurimiskomisjon uuesti Põltsamaale kohapeale saata.⁴⁴

Põltsamaa talupoegade kaebamised jätkusid aga ka 1680-ndate teisel poolel ja 1690. aastatel.⁴⁵ Näiteks 1691. aastal uuris Tartu maakohus Põltsamaal talupoja vastu liiga karmi kodukari rakendamise kaasust, kus ühe tunnistuse järgi ei olnud aidanud ka talupoja alandlik pöördumine mõisniku poole eesti keeles: „och Armas Isand schlage nicht“, nagu protokollis märgitud.⁴⁶ 1695. aasta juulis said kaks Põltsamaa talupoega, Micco Mart ja Tiito Leppe Jahn koguni ametlikult väljastatud reisipassi sõiduks Stockholmi, kui nad olid vastava palvega pöördunud Eestimaa kindralkubeneri poole.⁴⁷ Siiski pole teada, kas need kaks Põltsamaa talupoega ka tegelikult Stockholmi jõudsid ja oma kaebuse üle andsid.

Vastuoluline ülemvalitseja Nicolaus von Brandt

Alates 1693. aastast astus Põltsamaa rentniku kindralmajor Johan Andreas von der Pahleni teenistusse ülemvalitsejana (*Hauptmann*) leitnant Nicolaus von Brandt. Tema vastutada jäi nii Põltsamaa lossimõisa kui ka selle alla kuulunud mõisate (Võisiku, Nõmme, Pajusi) majandamine. Ülemvalitsejale allusid omakorda Põltsamaa lossivalitseja (*Schloßverwalter*⁴⁸) ja lossi juurde kuuluvate mõisate valitsejad (*Amptman*, *Verwalter*). Brandt oli alamaadlikust sõjaväelane, kes oli oma leitnandi auastme välja teeninud Rootsis. Ta oli abielus ja kolis Põltsamaale koos perega. Tema naine Christina Catharina Zimmermann suri juunis 1697.⁴⁹ Senikaua, kuni von der Pahlen elas († 1696), olid Brandtil ulatuslikud rentniku volitused Põltsamaa mõisate asju kohapeal korras hoida. Tema ülesannete hulka kuulus ka „kõigi“ tühjade talude ja talumaade asustamine, mille peamise meetmena kasutas ülemvalitseja kolme vaba-aasta pakkumist.⁵⁰ Sel teel oli Brandt küllaltki edukas, kusjuures Põltsamaale Paduvere külasse asustas ta rahvast isegi Muhumaalt.⁵¹

Leitnant Brandt paistis silma oma lepitamatusega ja tegemist oli väga konfliktse isikuga. Näiteks oma suhteid Põltsamaa kohapealse pastori Johann Andreas Dorschiga iseloomustas Brandt 1696. aastal äärmiselt vaenulikuna, süüdistades just teda, et Põltsamaa talupojad olid hakanud 1694. aastal tema vastu kaebama. Pastor olla koguni kantslist talupoegi tema vastu üles kihutanud ja kuulutanud, et nad kõik võivad ilma kartmata minna ametivõimudele Brandti vastu kaebusi ette kandma.⁵²

1690. aastate teisel poolel oli Brandt seotud mitme teisegi Põltsamaa mõisatega seo-

⁴³ SRA, Livonica II, vol. 30 (Karl XI resolutsioonid, 9.07.1685). – Riksregistraturretist võib leida need resolutsioonid samuti 9. juuli 1685 kuupäeva alt, kuid teises järjekorras kui Livonica kogus leiduvas ärakirjas. Nendest annab ülevaate ka: O. Liiv. Eestimaa talunikude palve- ja kaebekiri, lk. 158.

⁴⁴ SRA, Livonica II, vol. 30 (Karl XI Liivimaa kindralkuberner C. Hornile ja asehaldur Schneckenköldile, 09.07.1685); sellest ärakiri ka: LVVA 7349-1-139, l. 411–411p.

⁴⁵ 1689. aasta Põltsamaa talupoegade kaebuse kohta viide: RA, ERA.R-2338-1-15, nr. 107 (Rootsiaegsete arhivaalide näituse nimestik Riigi Keskarhiivis 2.VI–30.VI 1929. a.).

⁴⁶ RA, EAA.914.1.17, l. 52 (Protocollum caesarum criminalium Regii Iudicii Districtus Dorpatensis, 23.06.1691).

⁴⁷ RA, EAA.1.2.133, l. 125 (Eestimaa kindralkubeneri Reißē paß Põltsamaa talupoegadele, 13.07.1695, kontsept).

⁴⁸ Oktoobris 1695 sai Põltsamaa lossivalitsejaks Dieterich Mistadius, kelle ametiülesannete hulka kuulus igapäevane mõisamajandi juhtimine. Opman Mistadius suri 23. oktoobril 1698 ja ta maeti koos tema samal ajal surnud pojaga Põltsamaa kirikusse: RA, EAA.1168.2.3, l. 118p; RA, EAA.914.1.684, l. 72 (Extract auß den zwischen dern H. Leiut. Nic. v. Brandt und den Schloßverwalter Dietrich Mistadium aufgerichteten Contract, 28.10.1695).

⁴⁹ RA, EAA.1168.2.3, l. 119.

⁵⁰ RA, EAA.1348.2.1, l. 6p–55 (Neues Wackenbuch über das Königliche Amt Oberpahlen, 01.08.1693).

⁵¹ RA, EAA.1168.2.3, l. 110.

⁵² RA, EAA.914.1.620, l. 70–72 (Nicolaus von Brandt Tartu maakohtule, registreeritud 08.06.1696).

tud kohtuasjaga. Pärast kindralmajor von Pahleni surma 1696. aasta augustis sattus leitnant Brandt von der Pahleni pärandi eestkostjate pahameele alla ning selle tõttu arestiti kohtulikult (läks sekvestri alla) ka tema isiklik vara.⁵³ Peamiseks põhjuseks olid Põltsamaa tasumata rendimaksud kroonule. Brandt kartis enda täielikku laostumist. 1697. aasta kevad oligi Brandtile nende kohtuasjade tõttu kõige raskem, lisaks haigestus letaalselt tema proua, talupojad olid aga raske näljahäda tõttu suuresti maksevõimetud ja nende olukord trööstitu. Brandt ei teadnud enam, kas ta soovib ülemvalitsejana ametis jätkata.⁵⁴

Põltsamaal tekkisid pikaajalised rendivõlgnevused juba enne 1696. aastat. 1696. aasta lõpus rentmeister Sielentzi koostatud ülevaatest Liivimaa rendivõlglaste kohta torkasid Põltsamaa mõisate suured rendivõlad teravalt silma. 1696. aasta jooksul polnud seejuures suudetud midagi maksta.⁵⁵ Seetõttu pöördus Liivimaa ülemkammeriir Peter Paliche ökonomiaasehaldur Gustav Adolf Strömfeldti poole, et too kannaks hoolt selle eest, et kindralmajori pärijad või Põltsamaa mõisate uued pidajad õiendaksid kiiresti tekkinud rendivõlgnevused, kui ei soovita mõisate vastaseid kindralkubernerite eksekutsioonimeetmeid.⁵⁶ Olukord aga kiiresti ei lahenenud ning järgneva, 1697. aasta jooksul jäid Põltsamaa rendimaksud järjest laekumata: 1697. aasta kevadise maksetärmini järel küündisid Põltsamaa rendivõlgnevused juba 7835 riigitaalri ja 43 krossini; mihklipäevaks pidi laekuma järjekordne osa rendisummast – 2500 riigitaalrit –, nii et septembri lõpuks oli Põltsamaa võlgnevus riigi ees tõusnud juba 10 335 *specie*-riigitaalrini ja 49 krossini. See tegi Põltsamaast kõige problemaatilisema ja suurima võlaga kroonumõisa Liivimaal (vähemalt Eesti distriktis). Strömfeldt kartis, et kindralmajori pärijad keelduvad sellist võlga tasumast, mille vastu saab mõisa küll Pahlenitelt käest võtta, kuid see tähendaks selle summa korstnasse kirjutamist. Seetõttu soovitas Strömfeldt Liivimaa kindralkubernerile Erik Dahlberghile, et too koordineeriks Eestimaa kindralkuberneriga immisiooni seadmist Pahlenite Habaja pärusmõisale (Kose khk.) Eestimaal, kuid enne seda määraks kindralmajor Pahleni pärijatele kindla ja viimase maksetärmini.⁵⁷

Samuti pööras 1697. aastal von Brandt lahutamatusse tülli Põltsamaa lossi kirjutaja ja raamatupidaja Johann Christoph Schwartziga, mis päädis 1698. aastal samuti keeruka kohtuvaidlusega nii Tartu maakohtus kui ka õuekohtus. Schwartz jäi aga sellest hoolimata ametisse ning 1699. aasta jaanuarist pärineb just temalt Põltsamaa lossi ja Pajusi mõisa talude tühjumiste aruanne aastate 1695–1697 kohta.⁵⁸ Kõik sai alguse sellest, et ülemvalitseja Brandt heitis raamatupidaja Schwartzile ette tegemata tööd ja allumatust, iseäranis Brandti käes allrendil olnud Võisiku lähedase Nõmme (*Nemmenhof*) karjamõisa majandamise hooletusse jätmist. Seetõttu ei tasunud ta Schwartzile ka enam tema ettenähtud palka. 1697. aasta sügisel nõudis Brandt, et raamatupidaja Schwartz koos Põltsamaa, Võisiku ja Pajusi mõisavalitsejatega ilmuksid Tartusse maakohtu ette 20. septembril 1697 ehk kõige töörohkemal talupoegade andamite (sh. statsiooni) ja võlgade tasumise ajal, mil pooleli oli veel ka suvilja lõikus. Selline ajavalik, mida sai tõlgendada hoolimatusena kroonumõisa ja kuninga huvidega, valas veel rohkem õli tulle. Schwartz tugines aga von der Pahleni pärandi eestkostekogu usaldusele ning pidas kõiki Brandti süüdistusi põhjendamatuks ja üksnes laimuks. Ta rõhutas Tartu maakohtule, et erinevalt Põltsamaa lossist pole tema ametikohustuste hulka Nõmme karja-

⁵³ RA, EAA.278.1.IV-35a:3, l. 74 (Liivimaa kindralkuberner Tartu maakohtule, 15.03.1697).

⁵⁴ SRA, Ekonomiståthållaren i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontors arkiv, vol. 18a (Fabian von Roseni tunnistus 04.05.1697); samas (Nicolaus von Brandt Liivimaa kindralkubernerile, laekunud 14.05.1697).

⁵⁵ SRA, Ekonomiståthållaren i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontors arkiv, vol. 17 (Liivimaa ülemkammeriir Peter Paliche asehaldur G. A. Strömfeldtile, 10.12.1696).

⁵⁶ SRA, Ekonomiståthållaren i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontors arkiv, vol. 17 (Liivimaa ülemkammeriir Peter Paliche asehaldur G. A. Strömfeldtile, 10.12.1696).

⁵⁷ SRA, Ekonomiståthållaren i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontors arkiv, vol. 4 (G. A. Strömfeldt Liivimaa kindralkubernerile, 12.09.1697).

⁵⁸ SRA, Ekonomiståthållaren i Dorpat G.A. Strömfelts kontor, vol. 23 (Nachfolgende Bauwren seind in denen beygefügen Jahren unterm Schloß Oberpahlen Wühst geworden, 27.01.1699).

mõisa aruandlus kunagi kuulunudki, vaid selleks on Brandtil alati olnud oma mõisavalitseja Erich Rond. Opman Rond oli aga surnud kevadsuvel 1697 (ta maeti juuni keskel 1697 Põltsamaa kirikusse).⁵⁹ Nähtavasti oma mõisavalitseja kaotamine tõukaski Brandti Schwartzilt aruandlust nõudma. Ühtlasi selgub samast kohtuvaidlusest, et Põltsamaa talupoegadega on mõisa majandamisega seoses suhelnud ja arvepidamist täitnud ka kohalik saksa koolmeister (*teutsche SchulMeister*) Olof(f) Öhre(n).⁶⁰ Viimasele oli muuseas mõisastatud Põltsamaal ka talumaid.⁶¹

Talupoegade konfliktid ülemvalitseja Brandtiga

Põltsamaa talupojad avaldasid Brandti üle nii rahulolu kui ka rahulolematust. 1693. aasta jaanuari lõpus ja veebruari alguses viibis Põltsamaal kolm nädalat Liivimaa ökonoomiaasehaldur Gustav Adolf Strömfeldt, kes teostas juurdlust Põltsamaa lossimõisa seisukorra ning sealsete talupoegade võlgade kohta.⁶² Selle käigus toimus Põltsamaal ka järjekordne *in loco* inkvisitsioon ehk talupoegade küsitlemine. Seejuures uuriti talupoegade käest, kas neil on Brandti vastu midagi kaevata. Talupojad ei osanud midagi muud kinnitada, kui et ta olla alati üksnes asehaldur Sneckensköldi kinnitatud vakuraamatu järgi neilt koormisi nõudnud ja talupoegi korra kohaselt kohelnud. Kokkuvõttes tõdeski 1693. aasta inkvisitsioonikomisjon eesotsas asehaldur Strömfeldtiga, et Brandt on korrektne mõisavalitseja, hoolas peremees ja ökonom, kes on ka põllud heasse seisu viinud.⁶³ Seda atestaati oma heaperemehelikkusest kasutas Brandt hiljem veel pikka aega argumendina talupoegade vastu.⁶⁴ Siiski püüdis 1693. aasta kuninglik inkvisitsioonikomisjon Põltsamaa talupoegade muid kaebusi ka võimaluse korral arvesse võtta ja lahendada. Näiteks palus Kamari küla veerandadrik Rummel Hans, et tema teotöökohustus asendataks rahaandamisega, kuna ta elab Põltsamaa lossist liiga kaugel (tegelikult on vahemaa u. 8 km), millele lisanduvat väga rasked teolud. Komisjon võttiski selle arvesse ja vakuraamatus arvestati tema teokoormis ümber iga-aastaseks 7,5 riigitaalri suuruseks rahaandamiseks.⁶⁵

Vastuolud ülemvalitseja Brandti ja Põltsamaa talupoegade vahel muutusid aga teravamaks 1694. aastal, kui 1693/94. aasta talvel olid esmalt Põltsamaa talupojad saatnud delegatsiooni Tartusse, et esitada ökonomiakontoris ühine kaebus Brandti vastu. Ülemvalitsejale heideti ette, et ta olla talupoegi kohelnud 1684. aasta Põltsamaa reglemendi vastaselt ning neid liigselt kodukari korras karistanud. Sellele järgnes asehalduri korraldusel uus põhjalik talupoegade küsitlemine (inkvisitsioon) 13.–14. juunil 1694 Kurista mõisas (Laiuse khk.), kuhu kutsuti kõik Põltsamaa lossi kaebuse esitanud talupojad (kõik ei tulnud küll kohale, mõnel juhul esindas talupoega keegi perekonnast).⁶⁶ Eriti jõuliselt esines aga komisjonile Brandt ise, kes selgitas, et ta olla karistanud talupoegi üksnes varguste eest, mida talupojad kõik

⁵⁹ RA, EAA.1168.2.3, l. 116 (Verzeichnis derjenigen Personen, so von Teutschen und unteutschen in diesem [1698] Jahr verstorben und beyder Oberpahlischen Kirchen beerdiget worden).

⁶⁰ RA, EAA.914.1.684 (Tartu maakohus, Protocollum et acta in Sachen Herrn Lieuten. Nicl. von Brandt contra den Oerpahlschen AmptSchreiber Johan Christoph Schwartz, 1697–1698).

⁶¹ Nt. 1693. aasta vakuraamatus leidub Võhma küla all Lähne tühja talu 1/8 adramaa kohta märge: „Wüste, ist zum SchulmeisterLand bey der Unteutschen Versammlung angeschlagen worden.“ Ühtlasi selgub vakuraamatust, et koolmeister Olof Öhre ei pidanud oma eluaseme eest tasu maksma: RA, EAA.1348.2.1, l. 5p, 20 (Neues Wackenbuch über das Königliche Amt Oberpahlen, 29.05.1688 ja 01.08.1693).

⁶² LVVA 7349-1-321, l. 3 (G. A. Strömfeldt Liivimaa kindralkubernerile, 18.02.1693).

⁶³ SRA, Ekonomiståthållaren i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontors arkiv, vol. 18a (G. A. Strömfeldti tunnistus, 21.03.1693).

⁶⁴ RA, EAA.914.1.620, l. 70–72 (Nicolaus von Brandt Tartu maakohutule, registreeritud 08.06.1696).

⁶⁵ RA, EAA.1348.2.1, l. 18p–19 (Neues Wackenbuch über das Königliche Amt Oberpahlen, 29.05.1688 ja 01.08.1693).

⁶⁶ RA, EAA.914.1.620, l. 43–57 (Inkvisitsiooniprotokoll Põltsamaa talupoegade kaebuste osas leitnant ja ülemvalitseja von Brandti vastu, 13.–14.06.1694).

ka ise omaks võtvat.⁶⁷ Sellest hoolimata asus Tartu ökonomiavalitsus pärast inkvisitsiooni seisukohale, et Põltsamaa ülemvalitseja oli talupoegi tõesti halvasti kohelnud, ebaõiglasel määral karistanud ning neilt ebaproportsionaalselt karistuseks raha ja vara rekvireerinud.⁶⁸ Ülemvalitseja Brandti jaoks oli see arusaamatu, kuidas võib talupoegadel lubada nii jultunuks minna, et nad ulatuslikult mõisast varastavad, ja kui neid siis selle eest õiglaselt karistada, söandavad nad veel ka selle peale kaebama minna, ise oma vargusi sugugi mitte salates.⁶⁹ 1695. aastal saatis Strömfeldt (kindralkuberner Jacob Johann Hastferi toetusel) selle kaebasja Tartu maakohtusse, kus kroonu huve esindas ökonomiafiskaal Niclas Johan Rievener, kes oli ka siiaaani põhiliselt selle seekordse Põltsamaa talupoegade kaebasjaga tegelenud ja teostanud ka inkvisitsiooni.⁷⁰

Septembris 1697 andsid kindralmajor von der Pahleni pärijate eestkostjad kindralkuberner Dahlberghile teada, et Põltsamaa talupoegade väga halb olukord tuleneb ainult osaliselt möödunud ikaldustest, sama suureks süüdlaseks võib aga olla Põltsamaa mõisate pidaja leitnant von Brandt, kelle peale on talupojad esitanud tõsiseid kaebusi. Dahlbergh saatiski selle kirja edasi asehaldur Strömfeldtile, et see laseks kreisifoogtil Põltsamaal teostada järjekordse kohapealse inkvisitsiooni kaebuste tõsiduse selgitamiseks.⁷¹ Veel novembri lõpus 1697 kirjutas kindralmajor von der Pahleni pärandi eestkostekogu nimel Carl Magnus Reh binder asehaldur Strömfeldtile, et „päevast päeva“ kuhjuvad kaebused leitnant Brandti „karistatavad protseduurid“ Põltsamaa talupoegade üle. Talupoegade kaebuste järgi pole Brandt senini täitnud kuningliku maa- ja õuekohtu korraldust talupoegadele nende ebaõiglaselt võetud vara tagastada. See kõik olla ohuks, et ülemvalitseja Brandt ruineerib lõpuks nii talupojad kui ka mõisa. Asehaldurilt paluti järjekordset korraldust, et uurida uusi Põltsamaa talupoegade kaebusi ning ühtlasi nõuda Brandtilt, et ta heastaks talupoegadelt võetud vara.⁷² Paraku jäätavad säilinud allikad lahtiseks, kuidas need konfliktid Brandtiga lõppesid, kui neile üldse mingisugust lahendust järgnes.

Kokkuvõtteks

Alates 1680-ndatest reduktsiooniga hüppeliselt kasvanud ja vahetumaks muutunud (kroonu) talupoegade suhtlemine riigiga suutis kahtlemata mõjutada lõpuks ka riigi ökonomiapoliitikat. Sajandi kahel viimasel aastakümnel kujunesid talupoegadest võimude jaoks olulised informaatoreid kohapealsetest oludest, kelle abil püüti ära hoida nüüd kuningale kuuluvate ulatuslike mõisavalduste vastutustundetut majandamist. Samuti ei suutnud bürokrateeruv riik kuidagi oma tulubaasi määratleda ilma talurahva abita, rääkimata üha kasvavast riigi huvist tegeleda elanikkonna distsiplineerimisega. Seejuures näitas Rootsi riik üles küllaltki suurt usaldust talupoegade teadete ja kaebuste vastu, mis on seda tähelepanuväärsem, et aadli üldine hoiak talurahva suhtes oli äärmiselt negatiivne ning mõisnikud kujutasid enamasti oma vastustes talurahvast valeliku, petliku ja ebausaldusväärse. Kubermanguvalitsus ja asehaldurid on aga siiski välja andnud korraldusi ilma mingi eelneva talupoegade ütluste

⁶⁷ RA, EAA.914.1.620, l. 33–41p (Beantwortung Lieut. und Hauptman Niclas von Brandten auf die wieder Ihn zu Kurrista aufgenommene Inquisition, 08.08.1694).

⁶⁸ RA, EAA.914.1.620, l. 29 (Ökonomiafiskaal Niclas Johan Rievener Tartu maakohtule, registreeritud 02.05.1696); samas (Liivimaa kindralkuberner J. J. Hastfer Tartu maakohtule, 09.11.1695); RA, EAA.278.1.X-VI-41h, l. 239–241p (Niclas Johan Rieveneri aruanne Põltsamaa talupoegade kaebuste kohta, dateerimata, 1696).

⁶⁹ RA, EAA.914.1.620, l. 70–72 (Nicolaus von Brandt Tartu maakohtule, registreeritud 08.06.1696).

⁷⁰ RA, EAA.914.1.620; RA, EAA 278-1-XV-54, l. 79 (Extract uthur Ståthållaren Strömfeldts ingifne Memorial, 2.11.1695).

⁷¹ O. Liiv. Suur jäljaeg Eestis 1695–1697. (Akadeemilise Ajalooseltsi toimetised, IX.) Tartu, 1938, nr. 40.

⁷² SRA, Ekonomiståthållaren i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontors arkiv, vol. 17 (Carl Magnus Reh binder Liivimaa asehaldur G. A. Strömfeldtile, laekunud 27.11.1697).

kontrollita või teinud ökonomia-alaseid otsuseid, mis põhinesid suuresti üksnes talupoegade andmetel (nt. võlgnevuste, rekvireerimiste, põllumaade piiride jms. kohta). Kui riik poleks üldse talupoegi usaldanud, siis vaevalt oleks talupoegadelt andmete kogumisele ja nende kaebuste kuulamisele nii palju bürokraatlikku energiat kulutatud.

Loomulikult olid riigi huvid seotud ennekõike kroonumõisate tulukusega. See aga tähendas ühtlasi riigi peremehelikku huvi talupoegade püsiva maksejõulisuse suutlikkuse vastu. Ökonoomiaametkond pidi tagama, et talupojad ei laostuks rentniku süü läbi, mistõttu kroonumõisate rentnikele ei jäetud täielikku võimutäiust mõisa talupoegade üle ja kontroll selle üle anti vastavatele kroonuametnikele. See tähendas, et kroonutalupoegkond vabastati isiklikust ja kohtulikust sõltuvusest mõisnikust. Neile tagati teatud õigusvõime, ennekõike kaebeõigusena. Rentnike mõisahärruslikke õigusi (võimutäiust) mõisates piirati niivõrd, et kroonumõisaid võis üha rohkem käsitada üksnes majandusüksustena, mitte enam aadli võimukeskustena. Sellest hoolimata jäid kroonumõisate rentnike suhted kroonutalupoegadega küllaltki teravaks. Provintsiaalvõimude katsed rentnike ja talurahva vahelisi suhteid üha enam kirjalikult reguleerida ei viinud mitte pingete vaibumiseni, vaid tähendas, vastupidi, veel suuremat vajadust pidevalt tegeleda talupoegade kaebustega ja korraldustest üleastuvate rentnikega.

Talupoegade kaebused olid osaliselt otseseks aluseks ka Põltsamaa 1684. aasta korralduse koostamisele. Põltsamaa mõisates kehtestatud reglement oli Rootsi võimude esimene talurahva kaitseks koostatud ulatuslikum määrustik Liivi- ja Eestimaal. Paljud selles sõnastatud põhimõtted jõudsid 1688. aasta revisjonimemoriaali, 1691. aasta ökonomiaasehaldurite instruksiooni ja 1696. aasta Liivimaa ökonomiareglements. Igal juhul Põltsamaa ordonants näitab, et talurahva kaitseni jõudis Liivimaa administratsioon paiguti tõesti juba 1680. aastate esimesel poolel, mitte 1690. aastate regulatsioonide tulemusena, nagu Hendrik Sepp ja varasem historiograafia on valdavalt järeldanud.

Uurimistööd on finantseerinud Eesti Teadusagentuur (grant nr. PRG318).